

УДК 94(470+571) «1860/1917»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.24>**Верховцева І.Г.**

Державний університет інфраструктури та технологій

ЦІНА ІМПЕРІЇ: СІЛЬСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В АЗІЙСЬКИХ РЕГІОНАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1860-ТІ – 1917 РР.)

З початку 2000-х рр. в російських політичному й публіцистичному дискурсах, творах псевдонаукового характеру присутній концепт «історична Росія», кривава основа якого повною мірою проявилась під час розпочатої 24 лютого 2022 р. повномасштабної військової агресії російської федерації проти України. З метою дезавуації¹ цього штучно створеного концепту проаналізовано управлінську модернізацію Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Увагу зосереджено на запровадженні впродовж 1860-х – 1917 рр. інституту сільського самоврядування в найменш досліджених в цьому аспекті частині імперського простору – азійській, де понад 9/10 мешканців були аграріями з традиційним, практично середньовічним, укладом життя. Наголошено, що в організаційно-правовому відношенні цей інститут відповідав такому ж у європейській частині країни, сформованому засобом гібридизації модерних самоврядних технологій з традиційними практиками великоруських губерній (руського миру). Це реформаторство мало сприяти формуванню єдиного адміністративно-управлінського поля держави та свідчило про штучність її простору, сконструйованого експансією Романових і їх попередників на євразійських теренах. Акцентовано на суперечливості й незавершеності управлінських новацій, їх зв'язку з масштабними селянськими повстаннями початку XX ст., що охопили азійські регіони. Імпульс цьому дало грубе втручання в самоврядну діяльність сільських громад держави, яка вирішувала завдання імперіобудівництва й стимулювання надходжень до скрабниці. Це інтенсифікувало революціонізацію країни, її розпад. Авторка резюмує, що це повністю знецінило модернізаційний характер управлінських реформ, а ціною спроб поставити на службу аграрній імперії самоврядні технології, запозичені з арсеналу європейського реформаторства, стала сама «єдина і неділима».

Ключові слова: азійські регіони Російської імперії, сільське самоврядування, сільські громади, антиімперські виступи селян початку XX століття.

Постановка проблеми. З початку 2000-х рр. у демагогічних заявах представників політичного істеблішменту, публіцистів та псевдонауковців російської федерації (далі – рф) лунають заклики розсунути її кордони до меж СРСР і навіть Російської імперії фінального періоду існування, коли остання обіймала чи не одну шосту земного суходолу. В цьому контексті часто вживається концепт «історична Росія», до складу якої включаються території багатьох суверенних держав пострадянського простору [24; 29; 41, с. 488–498, 521–523, 529; 42; 48; 51; 52; 56]. Кривава імперська основа цього концепту повною мірою проявилась після початку 24 лютого 2022 р. повномасштабної військової агресії рф проти України. З огляду на це,

доцільним є осмислення досвіду управлінської модернізації пізньої Російської імперії, в контексті чого впродовж періоду 1860-ті – 1917 рр. реалізовувався курс на створення її єдиного адміністративно-управлінського простору. Ураховуючи, що понад 9/10 населення імперії мешкало на селі, критичним було інтегрувати в цей простір всі її частини, уніфікуючи управління на нижчому, сільському, рівні. Азійський сегмент цього простору складався з батьківщин корінних народів континенту, захоплених Романовими та їх попередниками. Потреба в такому реформаторстві насамперед свідчила про штучність імперського простору. Відтак висвітлення проблем вказаних управлінських новацій слугуватиме доведенню

¹ Вжито в значенні «публічне викриття», І. Верховцева.

антинауковості та антиісторичності концепту «історична Росія» та унаочненню імперських амбіцій рф, яка злочинними діями військового характеру, анексією територій суверенних сусідніх країн, мовою ворожнечи своїх політиків і публіцистів, що роздмухують територіальні конфлікти на пострадянських теренах, намагається втілити в життя архаїчні плани імперських урядів попередніх століть.

Аналіз останніх досліджень. Тема управлінської модернізації пізньої Російської імперії на сільському рівні в ракурсі її азійського сегменту істориками кінця XIX – початку XX ст. висвітлювалась фрагментарно й побіжно [18; 40], а радянськими дослідниками зі зрозумілих причин ігнорувалась, хоча окремі автори приділили увагу цій темі в контексті проблем імперського адміністрування чи антиімперської боротьби корінних народів [5; 17; 28; 33; 53; 61]. У сучасній науковій літературі тема розробляється активно. Імпульс цьому дали процеси суверенізації колишніх республік СРСР та поглиблення імперіологічної тематики в історичних студіях. Дослідження здійснюються як у ракурсі імперіології загалом [7; 26; 51], так і в розрізі регіональних студій зокрема [1; 2; 4; 6; 8–11; 19–22; 25; 26; 30–35; 44; 45; 49; 50; 54; 57; 59; 62; 63]. Слід вказати, що науковці рф у цьому контексті продукують різні наративи. У своїй масі вчені намагаються висвітлювати реформаторську діяльність влади з позицій «прагматичних завдань» управлінського та соціального впорядкування Російської імперії в цілому чи її окремих регіонів зокрема [1; 4; 8–11; 19–22; 25; 26; 32–34; 44; 45; 49; 50; 54; 57; 59; 62; 63]. Натомість незначна частина дослідників – а це в основному представники тих суб'єктів рф, які в минулому зазнали впливу русифікації й зневажання правами «неруських» народів однієї шостої суходолу, – осмислюють негативні аспекти управлінського реформаторства «довгого XIX ст.» [2; 6; 30; 31; 35].

Історики азійських країн пострадянського простору студіюють проблеми сільського розвитку азійських регіонів Російської імперії, тією чи іншою мірою висвітлюючи функціонування в них органів сільського самоврядування [3; 36; 38; 39]. Західні науковці, зокрема італійський дослідник М.Буттіно [12], японський історик Т.Уяма [60], американська вчена Т.Скочпол [55], приділили увагу проблемам волосного самоврядування та антиімперських виступів селян на початку XX ст. Натомість лічені автори сфокусувалися на узагальненні сільського самоврядного досвіду в масштабах країни. Зокрема О.Правілова, яка

вивчає фінансові аспекти управлінської модернізації регіонів Російської імперії [46; 47], та І.Верховцева, котра, узагальнивши досвід функціонування інституту сільського самоврядування в європейській частині Російської імперії [16], студіює управлінську модернізацію всієї країни в ракурсі сільського самоврядування [13–15]. На часі – детальне вивчення управлінського оновлення азійського села, з'ясування вад реформаторського процесу та впливу сільських реформ 1861-х–1900 рр. на потужні акції опору селян початку XX ст., які інтенсифікували процеси революціонізації Російської імперії.

Формулювання цілей статті. Авторка визначила за мету дослідити реформаторський процес у сфері сільського самоврядування в азійських регіонах Російської імперії впродовж 1860-х – 1917 рр., з'ясувати основні проблеми реформаторства, його вплив на розгортання в цій частині країни на початку XX ст. масштабного селянського опору. Специфіка теми зумовила методи її студіювання: крім загальнонаукових, спеціально-історичні історико-хронологічний, історико-генетичний, історико-типологічний. Це сприяло осмисленню предмету вивчення в органічному взаємозв'язку загального й частного з урахуванням їх реального контексту. В рамках історико-типологічного методу щодо мешканців країни, які проживали в населених пунктах сільського типу (селах, селищах, аулах, кішлаках тощо), з огляду на аграрне господарювання і відповідний спосіб життя, в статті вживається термін «селяни», а щодо цих населених пунктів – термін «село».

Виклад основного матеріалу. З середини 60-х рр. XVIII ст. та впродовж усього «довгого XIX ст.» у Російській імперії відбувалося масштабне управлінське впорядкування села, зумовлене необхідністю розбудови в ній ефективного урядування в контексті імперіобудівництва загалом та намаганнями урахувати європейські новації в аспекті модерного місцевого самоврядування. Вагомим складником програми управлінської модернізації стало запровадження в панімперському масштабі інституту сільського самоврядування – станового й транзитивного за своїм характером, покликаного трансформуватись у перспективі в територіальне безстанове самоврядування. Активна фаза реалізації цього сегменту управлінського оновлення «однієї шостої суходолу» припала на 1860-і – 1900-і рр., унаслідок чого в цій аграрній за своєю господарською спеціалізацією, етно- й соціокультурно строкатій за складом населення країні (9/10 її

мешканців становили аграрії/селяни), по суті, було реалізовано Велику реформу сільського самоврядування 1861–1900-х рр. Однак з другої половини 1850-х – упродовж 1870-х рр. у реформаторстві стався перехід з модерних рейок на традиційні. Причиною були насамперед самоврядні практики руського миру (великоруської общини), які архітектори сільського самоврядування взяли за основу та поширили на європейські регіони. Основними чинниками цього стали загострення в країні загальної фінансової кризи (державний борг сягнув 1 млрд крб при зростанні дефіциту бюджету в 6 разів – з 52 до 307 млн) та провал банківської реформи 1857 р., яка мала забезпечити викупну операцію для посткріпаків і встановлення контролю держави за оподаткуванням у новому селі, де безграмотні в своїй масі вчорашні колективні користувачі поміщицької чи державної землі стали сільськими обивателями й з моменту підписання відповідних угод про викуп наділів формально – землевласниками, залишаючись при цьому боржниками держави та маючи своєю працею наповнювати її скарбницю, виконувати повинності (саме тому за всі зобов'язання сільську громаду примусили відповідати колективно, круговою порукою, зокрема, «уставні грамоти» приймалися сільськими сходами колективно). Крім того, застосування практик руського миру позбавляло чиновництво та імперську скарбницю чималого тягаря: громади мали утримувати власне управління, здійснювати соціальну самопоміч тощо. Хоча ліберали резюмували, що країна вирушила до нового суспільного і державного життя, до нового місцевого управління, а «вільний селянський світ» став ланкою провінційної адміністрації, «одиницею» державного ладу, насправді сконструйовані за лекалами руського миру сільські громади, перетворені «реформаторським генієм» на «наймогутніші установи уряду», по суті, стали плодом одержавлення традиційних самоврядних практик (великоруських) регіонів і нав'язування цих практик сільським мешканцям інших, неруських, регіонів [13, с. 19].

Певний імпульс поширенню цієї системи на окраїнні регіони країни дало антиімперське повстання 1863 р. у польських губерніях. Шукаючи шляхи консолідації країни та засоби подолання сепаратистських настроїв місцевих еліт, модернізуючи для потреб імперії управління цими регіонами й осмислюючи проект «великої руської нації», реформатори наголосили на необхідності законодавчої та управлінської уніфікації країни. У вимірі управління селом це передбачало

його «повну і безумовну» узгодженість в окраїнних регіонах з відповідним у регіонах «внутрішнього ядра». Слов'янофіли знов акцентували на використанні традиційних практик руського миру, з огляду на що було переглянуто програму облаштування неруських народів – їх слід було «перевиховати» в дусі «руської народності», перетворити на «свідому освічену силу», адже єдність «державна» мала бути виявом єдності «населеної країни». Відтак, за висловом речника слов'янофільства І.Аксакова, «назріло» однакове вирішення селянського питання «по всій Русі». У практичному вимірі це означало штучне створення селянського стану там, де його не було (саме так, приміром, було сконструйовано селянський стан у польських губерніях), і в такий спосіб, по суті, зшивання країни своєрідними станами, селянськими, скріпами [13, с. 19; 46, с. 298].

По реалізації основних завдань уніфікації сільського самоврядування в європейській частині країни активувалося розв'язання управлінських проблем в азійському селі, де понад 9/10 мешканців були аграріями з традиційним, практично середньовічним, укладом життя (в деяких регіонах навіть рабовласницькими відносинами [5, с. 191]). Насамперед це, як і європейській частині імперії, зумовлювалося необхідністю інтенсифікації фіскального адміністрування. Безлад в оподаткуванні цих сіл, пов'язаний із корумпованістю структур, що здійснювали такі функції (пересічними були факти «чорної бухгалтерії» в оподаткуванні місцевими управителями), зумовлював постійне зменшення надходжень до імперської скарбниці від основних товаровиробників – селян. На цьому тлі величезні видатки державної скарбниці на утримання окраїн, таких, приміром, як Туркестан і Кавказ (вони посіли перші місця серед регіонів, що потребували величезних обсягів імперського фінансування; зокрема, на потреби забезпечення імперської влади в Туркестані держскарбницею із середини 1860-х рр. до 1882 р. було витрачено понад 85 млн крб) ставили питання про «ціну імперії» (вислів О.Правілової [46; 47]) й спонукали вищий істеблішмент шукати засоби, аби примусити окраїни оплачувати імперські видатки. Натомість запровадити інші системи оподаткування селян, крім тої, що базувалась на самостягненні в громадах та їх колективній відповідальності за виконання повинностей, імперський істеблішмент був не в змозі через незнайомі чиновництву соціальні традиції окраїнних регіонів. Відтак на чільне місце у впорядкуванні азійського села вийшло завдання його «органічного

злиття» з «внутрішніми» частинами, що в аспекті управлінського оновлення означало поширення на азійські регіони сільського самоврядування за відповідним шаблоном «європейського» села, впорядкованого за лекалами руського миру.

У вимірі сільського оподаткування це означало поширення на азійське село фіскальних практик внутрішніх губерній. З огляду на це, азійські сільські громади слід було інкорпорувати до місцевого управління своїх губерній та поставити під контроль уніфікованих органів державного управління. А це було можливо лише інтеграцією цих сіл до «європейської» системи сільського самоврядування, що функціонувала на базі практик руського миру. Шаблоном стало «Загальне положення про селян» 1861 р.

З кінця 1860-х рр. процес інтеграції азійського села до загальноімперського адміністрування вступив у стадію детальної розробки місцевих відповідних положень та практичного втілення. Слід наголосити, що до стану сільських обивателів з усіма їх становими привілеями (володіти землею, брати участь в управлінні повітами й губерніями через органи свого самоврядування тощо) інтегрувати сільських мешканців окраїнних регіонів було справою не з легких, адже потребувало реалізації багатьох правових і бюрократичних процедур, чималих чиновницьких ресурсів та практичного досвіду з вирішення завдань, приміром, регламентації фіскальних практик у розрізі кожного окремого регіону, губернії чи повіту, мешканці яких в минулому належали до різних соціальних груп та мали відповідні, напрацьовані історичним досвідом, майнові чи соціальні привілеї / обов'язки. Крім того, наділяючи сільські громади землею, як правило – колективно (тобто всю громаду як колективного власника), слід було урахувати природну специфіку та господарські й соціокультурні традиції місцевості тощо. Приміром, у європейській частині країни специфікою польських та остзейських губерній були їх традиції індивідуального землеволодіння та соціальні взаємини, що зумовили розробку в 1860-х рр. особливих моделей сільського самоврядування – польської та остзейської, відповідно. Останні мали відмінності як у аспектах селянської землевласності, так і в аспектах оподаткування сільських громад та виконання повинностей. В азійській частині країни яскравим прикладом був Туркестан, куди механічне перенесення самоврядних практик «європейських» регіонів на початку XX ст. було визнано неприйнятним, оскільки оподаткування тут відповідно до природної й господарської спе-

цифіки ефективніше було здійснювати за історичними традиціями – ураховуючи доступ до водних ресурсів. Зневажання цими традиціями під час реалізації реформ 1870-х–1880-х рр., зокрема, несумісність з ними нав'язаного імперськими реформаторами колективного господарювання в сільських громадах, спричинило значне зниження ефективності місцевого бавовництва, відтак – суттєве зменшення надходжень від цього регіону до імперської скарбниці. Натомість, попри систематичне обговорення впродовж майже півстоліття цієї проблеми на численних нарадах, місцеві адміністратори так і не спромоглися розробити більш ефективну систему оподаткування й самоврядування сільських громадах, які б, окрім економічного ефекту, відповідали завданням імперіобудівництва на цій азійській окраїні [13, с. 20; 46, с. 286–288].

Свій вплив на запровадження в азійській Росії сільського самоврядування за шаблоном «європейського» села справили завдання імперської експансії, що вирішувалися на азійських окраїнах. Приміром, стратегічні цілі «прокласти шляхи» подальшій експансії в напрямку Індії вимагали насамперед вирішення питань організації основного товаровиробника – аграрія, який до того ж був і виробником збіжжя, фуражу тощо для потреб армії й основною фізичною силою для комплектування останньої. Вагомою мірою через це було активовано переселенську політику переміщення селян з європейських регіонів на азійські окраїни. А оскільки прибульці вже мали досвід соціальної організації в рамках «русько-мирських» сільських громад (у європейських регіонах країни обов'язки з організації переселень селян – від надання відповідних документів до забезпечення продуктами, фуражом, доставки до залізничних станцій тощо покладалися на місцеві волосні правління). Розміщення колоністів та їх організація на нових місцях також полегшувалася саме «водворенієм» у нові сільські громади такого ж «руськомирського» типу. Саме цей процес історики кінця XIX – початку XX ст. називали «відтворенням общини на окраїнах» [7, с. 5, 294; 8, с. 145–147; 23, с. 42; 45, с. 438; 46, с. 272–273, 299–301; 54, с. 19–20].

У Сибіру, який адміністративно ділився на генерал-губернаторства Іркутське та Приамурське (Далекий Схід), облаштування нового села відбувалось за різними сценаріями. На землях першого в різних його частинах (Забайкаллі, Хакасії, Якутії тощо) упродовж 1860-х – 1880-х рр. відбувалась поступова управлінська уніфікація спо-

чатку шляхом реформування степних дум, що замінювалися управами іногородців, та уніфікацією управління державних селян за взірцями сільського самоврядування «європейських» губерній поширенням правових норм останніх на цю частину Сибіру. Надалі реформами 1895–1900-х рр. створили органи сільського самоврядування за взірцями громадського управління селом відповідно до «Загального положення по селян» 1861 р. На Далекому Сході, де відчувався брак бюрократії, але було чимало заграбованих і виселених з внутрішніх губерній, стали суміщати тюремну й загальну адміністрацію, поєднуючи це з практиками сільського самоврядування та спираючись на техніки конструювання сільських громад, що використовувалися губернськими чиновниками на решті території Сибіру. Попри нав'язану владою релігійну уніфікацію (оправославлення) та акультурацію автохтонів в напрямі їх русифікації, це не сприяло уникненню конфліктів новоприбулих колоністів із колоністами-старожилами та корінними мешканцями за домінування насамперед у господарюванні на нових землях. Навпаки: за законодавством прийняття в нову сільську громаду відбувалося за рішенням її сходу. На практиці ж питання вирішувалося самочинними захопленнями землі новоприбульцями та зіткненнями корінних мешканців із ними, що не тільки не сприяло соціальній стабілізації місцевих громад, а радше робило їх осередками нестабільності й вимагало від місцевої адміністрації чималих ресурсів для контролю над ситуацією [6, с. 18; 13, с. 20; 19, с. 18; 20, с. 9, 24, 56; 21, с. 40; 22, с. 72; 25, с. 48–50; 27, с. 484–486; 31, с. 141–142; 34, с. 32; 35, с. 48; 43, с. 158; 44, с. 209; 49, с. 170; 50, с. 310].

За подібною схемою впродовж 1870-х – 1900-х рр. відбувалося запровадження сільського самоврядування і в Степовому краї (Оренбурзьке та Степове генерал-губернаторства). На тлі активної інтеграції краю в адміністративний простір імперії, відбувалась його акультурація в напрямі русифікації автохтонів. У примусовий спосіб влада зобов'язувала місцевих кочовиків виділяти ділянки для розвитку землеробства, що сприяло соціокультурній інтеграції регіону до землеробських частин країни та сприяло вкоріненню тут руськомірного сільського самоврядування [13, с. 20; 30, с. 110; 32, с. 155–156, 159; 57, с. 172–174; 59, с. 186–188].

Процес уніфікації сільського управління в Туркестані (Туркестанське генерал-губернаторство) супроводжувався упродовж 1860-х–1880-х рр. напруженими дискусіями в середовищі імпер-

ського істеблішменту, де панувало помилкове переконання, що в цьому краї існує такаж «община» з круговою порукою, як і у «внутрішніх» губерніях. І хоча в 1886 р. було прийнято «Положення про управління Туркестанським краєм» (набуло чинності з 1887 р.), дискусії продовжувалися і в 1890-х – 1900-х рр., оскільки, як виявилось, не всі аспекти громадського управління селом були придатні для застосування в цьому регіоні. Зокрема, не прийнятними в природних умовах та специфічного господарювання регіону були кругова порука в оподаткуванні громад і колективна власність на землю (як вказувалося вище, традиційним тут було спільне водокористування). Деякі аспекти організації життя самоврядних громад, зокрема, їх оподаткування, тривалий час так і не були вирішеними через «незрозумілість» імперському чиновництву «поземельного питання». Коливання адміністраторів – за прибутковим принципом чи податковими ставками стягувати податки з громад, завершилися запровадженням у 1914–1915 рр. тимчасового податку з пуду бавовни, встановленням акцизів на цукор, освітлювальні нафтові олії тощо. Насамперед це означало, що зазнали краху плани запровадити в цій частині азійських володінь Романових систему оподаткування сільських громад із колективною відповідальністю всіх за всіх, що функціонувала у «європейських» губерніях. Значним напруженням відносин між новоприбулими звідти колоністами та корінними мешканцями супроводжувалося, як і в інших частинах азійської Росії, переселення до Туркестану селян із «внутрішніх» губерній. Реалізовувався, як і в решті азійських регіонів, курс на русифікацію адміністрування та загальну акультурацію корінного населення [1, с. 394–407; 4, с. 29–30; 7, с. 291–294; 11, с. 622; 13, с. 20; 28, с. 36; 36, с. 147; 37, с. 15–16; 38, с. 163; 39, с. 46; 40, с. 16–17, 82–84, 94, 107–108, 139; 46, с. 286–288; 62, с. 128, 249–256].

На Кавказі (Кавказьке намісництво та Чорноморська губернія), як і в Туркестані, уявлення імперських чиновників про специфіку господарювання та співжиття місцевих мешканців були також доволі смутними. Реформатори ретельно вивчили досвід колоніального управління Франції та Британії. Першочерговим було завдання податкового впорядкування, адже, як вказувалося вище, разом із Туркестаном цей важливий з точки зору геополітичних інтересів імперії регіон «відтягував» на себе величезні кошти держскарбниці для утримання його військової та управлінської інфраструктур. Реформами 1860-х–1871 рр. на Кав-

казі запровадили військово-народне управління з елементами самоврядування на низовому, сільському, рівні, що надалі поступово трансформували в цілком світське сільське самоврядування за взірцями громадського управління селом 1861 р. З 1901 до 1912 р. в регіонах краю тривав процес скасування тимчасовозобов'язаного стану селян та їх «поземельного устрою», головною проблемою чого була нестача власне самої землі, відтак – неможливість розбудувати стан селян-землевласників, як це мало бути за «стандартом» губерній «внутрішнього ядра». Русифікація місцевого діловодства та облаштування «руських» переселенців – «оплот імперської місії на Кавказі», як і в інших азійських окраїнах, зумовлювали соціальне напруження, що часто переходило у протистояння корінних мешканців із колоністами. У прикордонних районах військова справа ставала повинністю, яку сільські громади мали виконувати колективними зусиллями, самоорганізуючись [3, с. 268–278; 13, с. 20–21; 9, с. 376–377, 383, 387; 10, с. 119, 122–123, 128–130; 62, с. 468–469].

Відтак на початку ХХ ст. практично по всій азійській Росії управління селом на нижчому, сільському, рівні було уніфіковано за шаблоном «європейського» села, тобто – за лекалами руського миру. За висловом намісника Кавказу І.Воронцова-Дашкова, усюди «виборні від народу» вирішували все «в дусі народних воззрень», зберігаючи традиційні родові зв'язки й заводячи «общинні порядки», як у великоруському селі [18, с. 125]. Проте реформаторство було далеким від завершеності та мало доволі суперечливий характер. Сільське самоврядування створило своєрідні «станові» скріпи державного простору та практично знецінило модернізаційний характер управлінських реформ. В економічному відношенні однією з найбільших проблем було питання землеволодіння / землекористування азійських сільських громад як корінних мешканців, так і переселенців (їх стали поєднувати в спільні сільські громади). Пересічним явищем став перерозподіл земель автохтонів на користь колоністів, що, природно, викликало невдоволення корінного населення. На початку 1900-х рр. імперська влада вдалася до земельного впорядкування в громадах аборигенів, зменшуючи обсяги («норми») земельних наділів, чим суттєво утиснула самоврядні права громад і, по суті, грубо втрутилася в управління ними, регламентоване реформами 1861–1900-х рр. Землі, що відрізалися у автохтонів, передавалися переселенцям з внутрішніх губерній. Унаслідок такого втручання,

приміром, у Туркестані в 1916 р. 6% переселенців володіли 57,7% орної землі, що зрештувалось, тоді як корінні аграрії, які становили 94% населення, обробляли 42,4% в основному богарних земель і володіли в середньому в 15 разів меншою кількістю землі [7, с. 294; 12, с. 55–56, 59, 62–75; 13, с. 21; 37, с. 15–16; 58, с. 201; 60, с. 105; 62, с. 249–256, 469].

У 1902–1907 рр. по всіх азійських окраїнам прокотилася низка масштабних селянських бунтів. Як вказують історики, чималою мірою це зумовлювалося змінами в управлінні ними, насамперед – в управлінні селом. Разом з їх русифікацією, на тлі свавілля і беззаконня в самоврядних сільських громадах, що не останньою чергою уможливилось підтримкою корумпованими імперськими адміністраторами, – усе на початку ХХ ст. зумовило масштабний опір корінного населення азійських регіонів. Певний імпульс їм дали сутички між автохтонами та переселенцями через самочинні захоплення землі останніми, а також заходи з русифікації діловодства в сільських громадах. Каталізуючу роль відіграла соціалістична пропаганда. Зокрема, в сибірських регіонах, куди висилали політв'язнів з європейських регіонів, активно була агітація соціалістів-революціонерів та більшовиків. Під їх впливом постали політичні організації «іногородців», приміром «Союз сибірських іногородців» у Мінусинському повіті. Вимогами селян, крім наділення їх землею, були дерусифікація освіти й діловодства, проголошення демократичних прав і свобод та демократизація урядування в громадах. Агітували, крім невеликих груп чи індивідуально, й на сільських сходах. Територіально-організуючу роль під час виступів відіграло сільське самоврядування. Акції опору носили і мирний характер – надсилалися петиції, звернення царю, сановній бюрократії, що приймай на сільських сходах [7, с. 291; 13, с. 22; 15, с. 124; 35, с. 48; 53, с. 3, 20–21; 63, с. 209].

З початком Першої світової війни країну сколихнула нова хвиля повстань. Наймасові та найкривавіші приборкання повстань сталися саме в азійських регіонах. Зокрема, потужне повстання антиімперського характеру в 1916 р. стрясло Туркестан. Прецедентом стало як втручання держави в самоврядну діяльність сільських громад, так і корумпований характер виконання розпоряджень імперських чиновників сільським істеблшментом щодо мобілізації автохтонів на роботи із забезпечення потреб оборони в інших регіонах. Повстання сталося неочікувано та вибухнуло, охопивши всі частини краю. У деяких областях

громади розправлялися зі своїми продажними управлінцями, в інших – навпаки, волосні управителі ставали на бік повстанців. Селянський протест початку XX ст. в історичній літературі отримав назву селянської революції. Вона мала антиімперський характер і засвідчила значну організуючу роль у виступах сільського самоврядування. Загалом це сприяло революціонізації імперії Романових та пришвидшило її фатальний фінал [7, с. 291, 305–306; 12, с. 55–56, 59, 62–75; 13, с. 22; 17, с. 12; 28, с. 32–52; 33, с. 3–41; 53, с. 3, 20–21; 55, с. 251–253; 60, с. 111–112; 61, с. 24, 35–70; 62, с. 469].

Висновки. Упродовж 1860-х – 1917 рр. в азійських регіонах Російської імперії було запроваджено інститут сільського самоврядування. В організаційно-правовому відношенні він відповідав такому ж у європейській частині країни, сформованому засобом гібридизації модерних

самоврядних технологій з традиційними практиками великоруських губерній (руського миру). Реформаторство мало сприяти формуванню єдиного адміністративно-управлінського поля держави та водночас свідчило про штучність її простору, сконструйованого експансією Романових і їх попередників на євразійських теренах з батьківщин корінних народів. Управлінські новації мали суперечливий та незавершений характер і чималою мірою вплинули на розгортання в цій частині країни на початку XX ст. масштабного селянського опору. Імпульс цьому дало грубе втручання в самоврядну діяльність сільських громад держави, яка вирішувала завдання імперіобудівництва й стимулювання надходжень до скрабниці. Ціною спроб поставити на службу аграрній імперії самоврядні технології, запозичені з арсеналу європейського реформаторства, стала сама «єдина і неділима».

Список літератури:

1. Абашин С.Н. Империя и местное самоуправление : идеология реформ в русском Туркестане в конце XIX – начале XX вв. *Пространство власти : исторический опыт России и вызовы современности* : сб. ст. Москва : МОНФ, 2001. С. 391–412.
2. Абдулаева М.И., Далгат Э.М. Дагестанское общество после Кавказской войны : интеграция в общероссийское пространство. *Вопросы истории*. 2019. № 6. С. 73–80.
3. Агаджанян С.Ш. Ликвидация временнообязанного состояния крестьянства в Закавказье : закон от 20 декабря 1912 г. *Метаморфозы истории*. 2013. Вып. 4. С. 259–290.
4. Алимджанов Б.А. Налоговая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве. *Вестник Московского городского педагогического университета. Серия «Исторические науки»*. 2015. № 3(19). С. 27–33.
5. Аминов А.М., Бабаходжаев А.Х. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Ташкент : Узбекистан, 1966. 212 с.
6. Балданов С.С. Административное управление Российского государства Бурятией (вторая половина XVII века – 1917 года) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : 07.00.02 / Бурятс. гос. ун-т. Улан-Удэ, 1998. 26 с.
7. Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи : государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). Москва : РОССПЭН, 2004. 392 с.
8. Беззвонная Е.В. «Административное пространство «азиатского пограничья» Российской империи в XIX веке. *Азиатская Россия : люди и структуры империи* : сб. науч. ст. Омск : ОмГУ, 2005. С. 134–149.
9. Бобровников В. Военно-народное управление на Северном Кавказе (Дагестан) : мусульманская периферия в российском имперском пространстве, XIX–XX вв. *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности* : сб. ст. Москва : МОНФ, 2001. С. 372–390.
10. Бобровников В. Имперская интеграция или колониальная сегрегация в управлении восточными инородцами? (военно-народное управление на Кавказе и в Туркестане в 1860-х – 1917 гг.). *Центральная Евразия : Территория межкультурных коммуникаций* : коллект. моногр. Москва : ИВ РАН, 2020. С. 110–141.
11. Брежнева С. Отражение идеи аккультурации в переселенческой политике Российской империи в Туркестане на рубеже XIX–XX вв. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия : история России*. 2018. Т. 17. № 3. С. 608–638.
12. Буттино М. Революция наоборот : Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. Москва : Звенья, 2007. 499 с.
13. Верховцева І.Г. Одна з «великих» : реформа сільського самоврядування в Росії як панімперський проект (1861–1900-і рр.). *Київські історичні студії*. 2022. № 2. С. 15–27.
14. Верховцева І.Г. Панімперський проект з управлінської модернізації Російської імперії : етапи реалізації (ракурс глобалістики). *Politicus*. 2022. № 4. С. 85–93.

15. Верховцева І.Г. Руський мир як традиційні соціальні практики «довгого ХІХ ст.» : до витоків російського фашизму. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33(72). № 3. С. 117–127.
16. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2019. 701 с.
17. Восстание 1916 года в Кыргызстане. Москва : Соцэкгиз, 1937. 169 с.
18. Воронцов-Дашков И.И. Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова. Санкт-Петербург : гос. тип, 1907. 161 с.
19. Гермизеева В.В. Деятельность органов крестьянского самоуправления Западной Сибири (1898–1917). *Вестник Нижневартовского государственного университета*. 2018. № 1. С. 16–24.
20. Гордеева М.А. Органы крестьянского самоуправления в Томской губернии (1898–1917 гг.) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : 07.00.02 / Ин-т ист. Сибирск. отд. РАН. Новосибирск, 2019. 25 с.
21. Дашковский П.К., Шершнева Е.А. Политика аккультурации в отношении мусульманских общин Сибири во второй половине ХІХ – начале ХХ в. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия : история России*. 2022. № 21-1. С. 34–44.
22. Дорофеев М.В. Земельная реформа в Сибири 1896–1916 гг. (аспекты взаимоотношений власти и крестьянства). *Вестник Томского государственного университета*. 2007. № 303. С. 69–73.
23. Ерохина Е.А. Российская геополитика в имперском дискурсе второй половины ХІХ – начала ХХ вв. *Вопросы истории Сибири* : сб. науч. ст. Омск : ОмГПУ, 2015. Вып. 12. С. 42–48.
24. Историческая Россия. 2021. URL: https://cyclowiki.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F
25. Казанцев В.П., Салогуб Я.Л. Организационно-правовые основы Главного управления Приамурского генерал-губернаторства по административно-территориальной реформе 1884 г. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2014. №2(39). С. 45–53.
26. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів : Укр. катол. ун-т, 2005. 360 с.
27. Кириллов А.К., Караваева А.Г. Скрытые технологии Великого сибирского переселения : взлом старожильского общества переселенцами (Харловский конфликт 1893 года). *Историко-экономические исследования*. 2018. Т. 19. № 4. С. 479–513.
28. Ковалёв П.А. Кризис колониального режима и реформы Куропаткина в Туркестане в 1916 году. *Труды Среднеазиатского государственного университета. Новая серия*. Вып. 57. Ташкент, 1955. С. 35–63.
29. Кто и зачем изобрел «историческую Россию»? 29.06.2022. URL: <https://posle.media/kto-i-zachem-izobrel-istoricheskuyu-ros/>
30. Куйбагарова Д.У. Система волостного управления в Степных областях и Туркестанском генерал-губернаторстве во второй половине ХІХ века : сравнительный анализ. *Вопросы истории Сибири* : сб. науч. ст. Омск : ОмГПУ, 2015. Вып. 12. С. 105–112.
31. Курас Л.В. Национальное и аграрное движение бурят в начале ХХ века. *Власть*. 2011. № 4. С. 140–143.
32. Лысенко Ю.А., Рыгалова М.В., Егоренкова Е.Н. Русский язык как механизм интеграции Степного генерал-губернаторства России в общеимперское пространство (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.). *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. 2021. № 1(52). С. 154–163.
33. Макасов А.А. Революция и контрреволюция в Сибири в 1905–1906 гг. *Карательные экспедиции в Сибири в 1905–1906 гг.* : док. и матер. Москва-Ленинград : Соцэкгиз, 1932. С. 3–41.
34. Малыгина О.А., Кондратьев П.Д. История управления Брянской волостью Забайкальской области (конец ХІХ – начало ХХ вв.). *Вестник Бурятского гуманитарного университета. Гуманитарные исследования Внутренней Азии*. 2020. № 3. С. 30–40.
35. Мамышева Е.П., Тышта Е.В. Из истории становления национальной государственности хакасов. *Азиатские исследования : история и современность*. 2022. № 1(1). С. 46–57.
36. Махмудова Н.Б. Сенаторская ревизия графа К.К. Палена в Туркестане : причины, ход, последствия. *Метаморфозы истории*. 2016. Вып. 7. С. 134–150.
37. Муқанбетова Р.Б. Восстание 1916 года в Кыргызстане. *Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история*. 2016. Вып. 11–12(60). С. 13–19.
38. Мухамедов Ш. Восстание 1916 г. в Средней Азии. Взгляд в прошлое. *Метаморфозы истории*. 2016. Вып. 7. С. 151–181.

39. Мухаммедов Ш.Б. Русская колонизация Туркестана : изменения в быту и нравах коренного населения. *Социальная жизнь народов Центральной Азии в первой четверти XX века : традиции и инновации* : матер. межд. конф. (Ташкент, 12–13 сентября 2008 г.). Ташкент : 000 «АКТ FLEX», 2009. С. 44–48.
40. Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. Ташкент : Туркес. т-во печ. дела, 1913. 144 с.
41. Нарочницкая Н.А. Россия и русские в мировой истории. Москва : Межд. отношения, 2004. 536 с.
42. Откуда есть пошла историческая Россия? 11.10.2021. URL: <https://liberal.ru/authors-projects/otkuda-est-poshla-istoricheskaya-rossiya>
43. Почеревин Е.В. Имперские проекты в Сибири : провинциальное измерение. *Исторический курьер*. 2021. № 5(19). С. 155–164.
44. Почеревин Е.В. Финансирование крестьянских учреждений Сибири : полемика между местными органами власти и центральными ведомствами России. *Известия Иркутского государственного университета. Серия : История*. 2022. Т. 39. С. 208–220.
45. Правилова Е.А. Река империи Амударья в геополитических и ирригационных проектах второй половины XIX века. *Азиатская Россия : люди и структуры империи* : сб. науч. ст. Омск : ОмГУ, 2005. С. 438–470.
46. Правилова Е.А. Финансы империи : Деньги и власть в политике России на национальных окраинах. 1801–1917. Москва : Новое изд., 2006. 456 с.
47. Правилова Е.А. «Цена» империи : центр и окраины в российском бюджете XIX – начала XX вв. *Ab Imperio*. 2002. № 4. С. 115–144.
48. Путин считает весь Советский Союз исторической Россией. 17.06.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/06/17/7353151/>
49. Ремнев А.В. Степное генерал-губернаторство в имперской географии власти. *Азиатская Россия : люди и структуры империи* : сб. науч. ст. Омск : ОмГУ, 2005. С. 170–228.
50. Ремнев А.В., Суворова Н.Г. Волостной писарь : слуга двух господ, или хозяин сибирской деревни. *Азиатская Россия : люди и структуры империи* : сб. науч. ст. Омск : ОмГУ, 2005. С. 291–321.
51. Российская модернизация : размышляя о самобытности : сб. ст. Москва : Три квадрата, 2008. 416 с.
52. Россия – правопреемница СССР или Российской империи? 15.12.2020. URL: <https://rus.azattyq-ruhy.kz/world/18631-rossiia-pravopreemnitsa-sssr-ili-rossiiskoi-imperii>
53. Рыскулов Т.Р. Восстание туземцев в Средней Азии в 1916 г. Кызыл-Орда : Госиздат КССР, 1927. 124 с.
54. Сенина Е.А. «Инородческий» вопрос на страницах сибирской периодической печати второй половины XIX – начала XX века : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : 07.00.02 / Иркутск. гос. пед. ун-т. Иркутск, 2005. 32 с.
55. Скочпол Т. Государства и социальные революции: сравнительный анализ Франции, России и Китая / пер. с англ. Москва : Ин-т Гайдара, 2017. 552 с.
56. Советский Союз – это историческая Россия, заявил Путин. 17.06 2022. URL: <https://nangs.org/news/authorities/sovetskij-soyuz-eto-istoricheskaya-rossiya-zayavil-putin>
57. Сорока Н.Н. Эволюция взглядов правительственных органов на регулирование аграрных отношений казахского населения степных областей в 1860–1890-е гг. *Вопросы истории Сибири* : сб. науч. ст. Омск : ОмГПУ, 2015. Вып. 12. С. 170–176.
58. Сословно-правовое положение и административное устройство коренных народов Северо-Западной Сибири (конец XVI – начало XX вв.) : сб. правовых актов и док. / ред.-сост. А.Ю. Конев. Тюмень : ИППОС СО РАН, 1999. 238 с.
59. Токмурзаев Б.С. Аграрная колонизация Степного края во второй половине XIX – начале XX вв. : имперский вектор (современные подходы в историографии Республики Казахстан). *Вопросы истории Сибири* : сб. науч. ст. Омск : ОмГПУ, 2015. Вып. 12. С. 183–190.
60. Уяма Т. Почему крупное восстание произошло только в Центральной Азии? Административно-институциональные предпосылки восстания 1916 года. *Международное научное совещание «Переосмысление восстания 1916 года в Центральной Азии»* : сб. ст. Бишкек : Нео Принт, 2017. С. 104–112.
61. Фёдоров Е. Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Ташкент : Госиздат Узбекс. АССР, 1925. 81 с.
62. Центр и регионы : экономическая политика правительства на окраинах Российской империи (1894–1917). 2 изд. Санкт-Петербург : С.-Петерб. ун-т, 2021. 660 с.
63. Шекшеев А.П. «Пришлые люди» в социально-политической жизни Азиатской России «смутного времени» (на примере енисейской деревни). *Вопросы истории Сибири* : сб. науч. ст. Омск : ОмГПУ, 2015. Вып. 12. С. 208–220.

Verkhovtseva I.G. THE PRICE OF EMPIRE: RURAL SELF-GOVERNMENT IN THE ASIAN REGIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE (1860s – 1917)

Since the beginning of the 2000s, the concept of “historical Russia” has been present in Russian political and journalistic discourses and works of a pseudo-scientific nature, the bloody basis of which was fully manifested during the full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine that began on February 24, 2022. In order to disavow this artificially created concept, the administrative modernization of the Russian Empire in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th centuries was analyzed. Attention is focused on the introduction of the institution of rural self-government during the 1860s – 1917 in the least studied part of the imperial space in this aspect – the Asian part, where more than 9/10 of the inhabitants were agrarians with a traditional, almost medieval, way of life. It is emphasized that in organizational and legal terms, this institution corresponded to the same one in the European part of the country, formed by means of hybridization of modern self-governing technologies with traditional practices of the Great Russian provinces (of the Russian world). This reformism was supposed to contribute to the formation of a unified administrative and management field of the state and testified to the artificiality of its space, constructed by the expansion of the Romanovs and their predecessors on the Eurasian territory. Emphasis is placed on the inconsistency and incompleteness of management innovations, their connection with the large-scale peasant uprisings of the beginning of the 20th century, which covered the Asian regions. The impetus for this was given by gross interference in the self-governing activities of rural communities of the state, which solved the tasks of empire-building and stimulation of revenues to the treasury. This intensified the revolutionization of the country, its disintegration. The author summarizes that this completely devalued the modernization character of management reforms, and at the cost of attempts to put self-governing technologies at the service of the agrarian empire, borrowed from the arsenal of European reformism, it became “one and indivisible”.

Key words: Asian regions of the Russian Empire, rural self-government, rural communities, anti-imperial peasant demonstrations of the 20th century.